

بازخوانی ساختار شهر اردبیل دوره صفویه براساس تطبیق متنون تاریخی در نقشه آدام اولناریوس

سامان ابی زاده^۱، محمد تقی پیربابائی^{۲*}، احد نژاد ابراهیمی^۳
^۱ استادیار، گروه هنر و معماری، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
^۲ استاد، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
^۳ دانشیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
 (تاریخ دریافت مقاله: ۹۶/۱۰/۶، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۸/۸/۲۰)

چکیده

اردبیل از شهرهای مهم و مورد توجه صفویان بود ولی تاکنون در خصوص شناخت ساختار آن در این دوره که ناظر بر اسناد و مدارک تحلیلی باشد پژوهش جامعی انجام نیافته است. یکی از اسناد تاریخی تصویری بجا مانده از شهر اردبیل در این دوره نقشه منحصر به فرد ترسیم شده توسط آدام اولناریوس در سفرنامه وی است. بازخوانی این نقشه می تواند ساختار شهر اردبیل دوره صفوی را از ابعاد مختلف مکشوف سازد. در این پژوهش با روش تحقیق تفسیری-تاریخی با تأکید بر تحلیل محتوی اسناد تاریخی و با مبنا قرار دادن سند تصویری فوق نسبت به ارائه نقشه ساختاری شهر اقدام گردید. با مطالعه تطبیقی نقشه های دیگر شهرها که توسط اولناریوس تهیه شده اند نشان داد وی نگاه انتزاعی به شهرها داشته و شیوه خاصی در ارائه عناصر و ساختار شهر و نحوه جایگیری آنها در نقشه های ترسیمی خود از شهرها داشته است و موقعیت خیلی از عناصر شهری را در نقشه ها براساس این ذهنیت خاص تغییر داده است. بر این اساس نقشه ترسیمی اولناریوس از شهر اردبیل با منابع تاریخی از جمله سفرنامه ها و وقف نامه ها و نقشه های موجود تطبیق داده شد و ساختار شهر اردبیل دوره صفوی بازآفرینی گردید.

واژه های کلیدی

ساختار شهر اردبیل، دوره صفویه، نقشه های تاریخی، سفرنامه اولناریوس.

مقدمه

اهمیت بواسطه حضور قبر پیشوای صفویان یعنی شیخ صفی‌الدین اردبیلی بوده است. این شهر توسط سلاطین صفوی به عنوان دارالامان از جایگاه خاص سیاسی، اجتماعی و فرهنگی برخوردار گردید. این جایگاه و توجه سلاطین موجب گردید تا اردبیل در این دوره توسعه زیادی پیدا نموده و مراکز تجاری، مذهبی و خدماتی ویژه‌ای در آن ساخته شوند. با وجود این، خصوصیات کالبدی و نحوه سازمان‌دهی این مجموعه‌ها چندان مشخص نیست. هدف این پژوهش بازآفرینی اردبیل دوره صفوی براساس نقشه اولناریوس در تطبیق با متون و اسناد مکتوب و همچنین مقایسه آن با سایر نقشه‌های تهیه شده توسط وی می‌باشد.

قدیمی‌ترین سند تصویری موجود از اردبیل مربوط به دوران صفویه و از شخصی بنام آدام اولناریوس است. وی اصالتاً آلمانی بوده است و در زمان شاه‌عباس ۱۰۱۴ ه.ش. (۳۰ جولای ۱۶۳۵ م.) به ایران سفر می‌کند و در جریان سفر خود، ضمن نگارش سفرنامه، اقدام به ترسیم نقشه‌هایی از شهرهای مورد بازدید خود نموده است. آنچه موجب اهمیت مطالعه نقشه‌های اولناریوس می‌شود نوع نگاهی است که در ترسیم نقشه شهرهای مورد بازدید دارد و هدف اصلی این پژوهش یافتن نگاه اولناریوس به شهرهای طول مسیر سفر خود و بازخوانی اردبیل در این زمان بود. با توجه به مطالعات انجام یافته، مشخص می‌شود اردبیل برای صفویان اهمیت فوق‌العاده‌ای داشته است و این

جمع‌آوری شده و جانمایی در نقشه‌ی شهر اردبیل، بازخوانی شهر اردبیل انجام خواهد شد.

پیشینه تحقیق

تاکنون مطالعات دقیقی در راستای بازآفرینی شهر اردبیل در دوره صفویه صورت نپذیرفته است مطالعات کمی که در خصوص بازآفرینی در تطبیق با سفرنامه‌ها و شهر اردبیل در دوره صفویه انجام گرفته است را می‌توان به ۲ دسته، تقسیم‌بندی کرد:

دسته اول: شامل مطالعات ارزشمندی از قبیل مقاله بازآفرینی خیابان چهارباغ عباسی اصفهان در دوره صفویه و قاجار با تأکید بر بیان تصویری از نوشته‌های سیاحان (قلی‌پور، ۱۳۹۳) و مقاله رویکردها و سیاست‌های نوسازی شهری (از بازسازی تا بازآفرینی شهر پایدار (بحرینی، ۱۳۹۳) و ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی با مقایسه تطبیقی سفرنامه‌ها و اسناد رسمی (بلیان اصل، ۱۳۹۵) و پژوهش‌های مشابه که در زمینه بازآفرینی شکلی و کالبدی صورت گرفته است.

دسته دوم: مطالعاتی که به‌صورت تاریخ‌نگاری و بازشناسی در مورد شهر اردبیل صورت گرفته است. از جمله اردبیل در گذرگاه تاریخ که در سه جلد تدوین شده است (صفری، ۱۳۷۱). در این کتاب نگارنده به تحلیل دقیق و جزئی نسبت به ساختار فضایی شهر اردبیل در دوره صفوی نداشته و فقط به‌صورت کلی زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی شهر اردبیل را در دوره‌های مختلف بیان کرده است. کتاب از ارته ویل تا اردبیل، بازشناسی اسناد قدیمی‌ترین اسناد تصویری اردبیل از دیروز تاکنون (شاه‌محمد اردبیلی، ۱۳۹۵)، مقاله رهیافتی حاصل از شناخت شهر سنتی به‌منظور ارائه الگوی مداخله در بافت؛ مطالعه موردی: اردبیل (رضازاده اردبیلی، ۱۳۸۸) که به ارائه نمونه‌ای برای طراحی و مدیریت در بافت‌های تاریخی کهن مشابه پرداخته است. با تحلیل منابع ای که در رابطه با شهر اردبیل، ساختار فضایی و عناصر شاخص شهر در دوره صفویه انجام گرفته، پاسخ به سؤال اصلی تحقیق فقط از طریق بازآفرینی و ترسیم شهر اردبیل در دوره صفویه میسر است. از آنجایی که منابع دست اول زیادی از قبیل ابنیه‌ها و فضاهای شهری از این دوره باقی نمانده، در پاسخگویی به

روش تحقیق

شناخت هر پدیده و درک فرآیند تاریخی و تحول آن به این دلیل اهمیت دارد که به مدد آن می‌توان به مسائل، تنگناها و سؤالات مطروحه در وضع موجود پدیده پاسخ گفت و یا به سخنی بهتر، عوامل چرایی وضع موجود را بازشناخت (ارغان، مداحی، ۱۳۹۵). این مقاله در راستای پاسخ به این دو سؤال شکل گرفته است؛ سؤال اول: اولناریوس در نقشه‌ها از شهرهای مورد بازدید خود، چه مؤلفه‌هایی را برای ترسیم در نظر می‌گرفت؟ و سؤال دوم: ساختار کالبدی و ارتباط عناصر شهری موجود در اردبیل دوره صفوی براساس نقشه اولناریوس چطور سازمان‌دهی شده بودند و ارتباط این‌ها باهم دیگر چگونه بود؟ بصورت کلی تحقیق انجام‌شده، در مرحله جمع‌آوری اطلاعات، تحقیقی تاریخی اسنادی است که تحلیل آن‌ها بصورت تحلیل محتوا انجام خواهد شد در هر «تحلیل محتوا»، کار محقق استنباط از رویدادها درباره جنبه‌های خاصی از متن آن‌ها و توجیه استنباط‌ها برحسب شناخت عوامل در نظام مورد نظر می‌باشد. تحلیل محتوا نقش مهمی در روش‌شناسی ابزارهای پژوهشی نیز دارد؛ زیرا دارای توان تحلیل پدیده‌های مشاهده‌نشده با میانجی‌گری داده‌های مرتبط با پدیده‌ها می‌باشد (کریپندورف، ۱۳۹۰، ۱۶). بخشی از پژوهش که به مقایسه و بررسی اسناد تصویری شهرها می‌پردازد با روش تحلیل تطبیقی انجام شده است. روش تطبیقی یکی از اصلی‌ترین روش‌ها در حوزه علوم اجتماعی، به ویژه در جامعه‌شناسی تطبیقی و تاریخی است. تحلیل تطبیقی به معنای توصیف و تبیین مشابهت‌ها و تفاوت‌های شرایط یا پیامدها در بین واحدهای اجتماعی بزرگ مقیاس مناطق، ملت‌ها، جوامع و فرهنگ هاست (غفاری، ۱۳۸۸). در تحلیل تطبیقی کیفی که برای مطالعه چند مورد در طرح پژوهشی مناسب است دو هدف تأمین می‌شود: کسب بینش ژرف درباره مورد‌های متفاوت و درک پیچیدگی موردها و در عین حال ایجاد میزانی از تعمیم (Rihoux, 2009). از این‌رو در پژوهش حاضر ابتدا مطالعات اولیه‌ی کتابخانه‌ای در زمینه‌ی ویژگی‌های شهر در دوره‌ی هم‌زمان با نقشه انجام شده و سپس به تحلیل نوع ترسیم آن نقشه‌ها پرداخته می‌شود. همچنین با بررسی گفته‌های سیاحان در این دوره، عناصر شهری و معماری اشاره شده بررسی و درنهایت با تفسیر داده‌های

اردبیل در سفرنامه اولتاریوس

اولتاریوس در سال ۱۰۱۲ هجری شمسی در زمان سلطنت شاه صفی به ایران آمد و شرح مفصلی درباره اردبیل در سفرنامه خود نگاشت (عسگری نمین، ۱۳۹۳، ۱۷۰). اردبیل که ترک‌ها آن‌ها «اردوی» می‌گویند، و در نقشه‌ها هم به اشتباه «اردونیل» نوشته شده در منطقه آذربایجان، که سابقاً «ساتراپه» می‌گفتند قرار دارد و یک شهر باستانی است (شاه‌محمداردبیلی، ۱۳۹۵، ۱۷-۱۹). این شهر در میان ایرانی‌ها اهمیت بسزایی دارد زیرا از یک طرف به علت پایتخت شاهان قدیمی و بیش از همه پایتخت پایه‌گذار مذهبیشان شیخ صفی می‌باشد (تصویر ۱).

شهر در وسط جلگه‌ای، که تقریباً به شکل دایره منتظم است و قطر آن سه میل می‌باشد، گسترده شده است. کوه‌های بلندی از هر سو شهر را در بر گرفته‌اند. بلندترین آن‌ها سبلان است. «دور شهر حصاری نیست. هر خانه دارای یک باغ میوه است و بدین سبب از دور بیشتر به یک جنگل شبیه است تا به یک شهر؛ از میان شهر نهر کوچکی جاریست که آن را بالخلو می‌نامند و بر روی آن پل‌های سنگی بسیاری زده‌اند. این نهر از دهکده‌ای بنام شماس بو که در فاصله یک مایلی جنوب اردبیل قرار دارد به اینجا می‌آید و پیش از رسیدن به اردبیل دو شاخه می‌شود، یکی از میان شهر می‌گذرد ولی دیگری به سوی چپ متمایل می‌شود و به رودخانه قره‌سو واقع در پشت شهر می‌ریزد. در ماه آوریل زمانی که برف‌های کوه آب می‌شود این نهر تبدیل به یک رودخانه بزرگ می‌گردد، به طوری که اگر آن را به موقع از شهر به اطراف منشعب نکنند گفته می‌شود تمام اردبیل در آب فرو می‌رود، مانند اینکه یک بار نیز در زمان سلطنت شاه‌عباس بزرگ این فاجعه رخ داد، به این ترتیب که آب رودخانه آنچنان بالا آمد که به خانه‌های شهر رسید. از آنجا که این خانه‌ها فقط از گل و خشت پخته در آفتاب ساخته شده است، اکثراً سست و سپس ویران شده بود؛ بسیاری از اهالی و چارپایان در آب خفه شدند، از این جهت بود که در زمان توقف ما در اردبیل یعنی دوازدهم آوریل، یک هزار مرد با بیل و کلنگ و خاک‌انداز از شهر بیرون رفتند تا سدی محکم جلوی نهر بسازند و از این طریق آب را به پهنه بیابان هدایت کنند. در اردبیل گرمابه‌ها و مساجد بسیاری وجود دارد» (طیسی، ۱۳۸۶). «شهر دارای کوچه‌های کوچک فراوان و پنج کوچه اصلی وسیعی است که در کنارهای آن در گرمای شدید درختان بید سایه خنکی می‌دهند. در این شهر میدان مجلل وسیعی هست. از پشت میدان به بازار می‌رسیم. اول به تیمچه بلندی که چهارگوش است و قیصریه می‌نامند. در نزدیکی میدان، مقبره مجلل شیخ صفی و آخرین شاهان ایرانی قرار دارد. در شهر «حمام» حمام فراوان است. همچنین مسجد زیاد می‌باشد و کلیسا هم دیده می‌شود. قبر پدر شیخ صفی که «سید جبرائیل» نام دارد در قریه کلخوران واقع است که فاصله آن تا اردبیل نیم میل می‌باشد. مقبره مجللی دارد و گنبدی بر روی آن بر پا شده است» (صفری، ۱۳۷۱، ۱۳۷-۱۴۵).

اردبیل براساس نقشه اولتاریوس

بر طبق سفرنامه اولتاریوس در دوره صفویه به دلیل پیدایش

این سؤال مهم استناد به تنها نوشته و ترسیم خواهد بود که از سوی آدام اولتاریوس صورت پذیرفته است.

اولتاریوس و شیوه ترسیم نقشه شهرهای مورد بازدید

آدام اولتاریوس سیاح آلمانی از نمونه سفرنامه نویسان هست که در دوره صفوی به برخی از شهرهای ایران سفر کرده و شرحی از شهرهای مورد بازدید نگاشته است. اولتاریوس در ۱۶۰۱۴.ش. از مسیر نیستان آباد، شماخی، اردبیل و زنجان به اصفهان مسافرت می‌نماید. در این دوره اصفهان پایتخت بوده است. وی در مسیر خود وارد اردبیل شده و توصیفات دقیقی در سفرنامه خود از اردبیل ارائه کرده و نقشه‌ای از این شهر کشیده است (شاه‌محمداردبیلی، ۱۳۹۵، ۵۳).

اولتاریوس به شهرهای اصفهان، قم، شهر صبا (ساوه)، کاشان هم سفر کرده و به ترسیم نقشه این شهرها پرداخته است. برخی از این ترسیم‌ها به‌عنوان تنها سند تصویری از آن شهرها محسوب می‌گردد و ارزش مطالعاتی زیادی دارند. وی شیوه خاص و منحصر به فردی در ترسیم کلیات شهر بر روی نقشه داشته است. شهرها از منظر اولتاریوس وابسته به یک عنصر اصلی و شاخص بوده است. بنابراین در ترسیم نقشه شهرها تلاش می‌کرد که کلیات شهر را براساس این عنصر شاخص ببیند به این صورت که عنصر اصلی شهر را درجه اول اهمیت قرار داده و در مرکزیت نقشه‌ها ترسیم کرده است و در این ترسیم ممکن بود که موقعیت قرارگیری در نقشه شهر خیلی با واقعیت منطبق نباشد. به‌عنوان نمونه در شهر اصفهان با بررسی نقشه شهر در دوره صفویه می‌توان دریافت که میدان نقش جهان در سمت جنوب شهر قرار داشته و محوریت آن شمالی- جنوبی است در حالی که در نقشه اولتاریوس در مرکز و به‌صورت شرقی- غربی ترسیم شده است. در نقشه شهر قم حرم حضرت معصومه که در دوره صفوی در شمال غربی شهر قرار داشته را به‌عنوان عنصر اصلی در نظر گرفته است و در جهت قبله ترسیم شده است و این در حالی است که واقعیت حرم حضرت معصومه نه در مرکز بلکه در حاشیه شهر قرار داشته است. شهر ساوه در نقشه‌های اولتاریوس با عنوان صبا معرفی شده است. از نگاه اولتاریوس مسجد جامع شهر عنصر شاخص شهر می‌باشد. این مسجد در حاشیه شهر قرار داشته و دارد ولی در تصویر ترسیمی وی از شهر ساوه، مسجد جامع در مرکز نقشه قرار می‌گیرد و اتفاق مشابه برای کاشان می‌افتد. در شهر کاشان قلعه جلالیه و حصار سلجوقی عنصر اصلی شهر ترسیم شده است و در مرکزیت قرار دارند ولی در عالم واقع این عنصر نیز در مرکز شهر قرار نداشته است (مهجور، ۱۳۷۸). در شهر اردبیل نیز میدان اصلی شهر به‌عنوان شاخصه اصلی شهر انتخاب و در مرکز آن ترسیم شده است، زیرا در دوره صفویه این میدان از اهمیت زیادی برخوردار بوده و عناصر اصلی شهر رو به این میدان باز می‌شده است. با بررسی نقشه‌های ترسیمی می‌توان نتیجه گرفت که سمت انتخابی اولتاریوس برای ترسیم سمت قبله بوده است و هدف اصلی ترسیم عناصر شاخص شهر بوده که بقیه فضاهای شهری در کنار آن‌ها ترسیم شده است. در (جدول ۱) بررسی‌ها و تحلیل های انجام شده بر روی مدارک و نقشه شهرهای اصفهان، قم، ساوه و کاشان که توسط آدام اولتاریوس ترسیم شده و در سفرنامه وی توصیف گردیده ارائه گردیده است.

جدول ۱- مطالعه اسناد تصویری ترسیمی توسط آدام اولتاریوس از شهرهای ایران.

عناصر شاخص شهر / توضیحات	آنچه در واقعیت یوده است.	نقشه ترسیمی آدام اولتاریوس	شهر
 <p>با بررسی مدارک و نقشه شهر در دوره صفویه در واقع میدان نقش جهان در سمت جنوب شهر قرار داشته و محوریت آن شمالی-جنوبی است درحالی که در نقشه اولتاریوس در مرکز و به صورت شرقی-غربی ترسیم شده است. می توان گفت میدان اصلی شهر است</p>	 <p>۱۲۲۰ه.ش. (مهریار، ۱۳۷۸، ۱۶۹)</p>	 <p>۱۲۲۰ه.ش. ۱۸۴۱م.</p>	اصفهان
 <p>در نقشه شهر قم حرم حضرت معصومه که در دوره صفوی در غرب شهر قرار داشته را به عنوان عنصر اصلی در نظر گرفته است و در جهت قبله ترسیم شده است</p>	 <p>یافت قدیمی شهر قم (سعیدنیا، ۱۳۶۶، ۱۵۴)</p>	 <p>۱۰۱۲ه.ش. ۱۶۳۳م. (سعیدنیا، ۱۳۶۶)</p>	قم
 <p>مسجد جامع شهر ساوه که در جنوب شهر واقع شده است ساختمانی است که داخل باروی جنوبی شهر به حساب می آید. این بنا که در دوره صفوی شامل بناهای مذهبی، فرهنگی و اقتصادی بوده و اولتاریوس آن را در مرکز نقشه خود ترسیم کرده است.</p>	 <p>(رضوانی، ۱۳۸۵)</p>	 <p>۱۰۱۲-۱۰۱۳ه.ش. ۱۶۳۳-۱۶۳۴م. (رضوانی، ۱۳۸۵)</p>	ساوه (صبا)
 <p>قلعه جلالیه و حصار سلجوقی که در جنوب شهر واقع شده از بناهای به جای مانده قرن پنجم هجری است. در دوره صفوی بنای شاخص شهر بوده که اولتاریوس در نقشه ترسیمی خود آن را به عنوان عنصر شاخص و در مرکز ترسیم کرده است.</p>	 <p>(آرشیو میراث فرهنگی، ۱۳۹۶)</p>	 <p>۱۰۱۲ه.ش. ۱۶۳۳م.</p>	کاشان

تصویر ۱- اردبیل صفوی (۱۰۱۶ه.ش. ۱۶۳۷م). ترسیم دستی از آدام اولتاریوس. مأخذ: (شاهمحمد اردبیلی، ۱۳۹۵)

شده است. محلات تابار، اوچدکان، پیرعبدالملک در منطقه حیدری و گازران، سرچشمه، عالی‌قاپو در منطقه نعمتی تقسیم می‌گردیده که به دلیل ساختار شعاعی بافت، محله دیگری بر آن‌ها افزوده نمی‌شود و نظام توسعه آن‌ها با شکل‌گیری زیر محلات تحت مرکزیت این سر محلات شش‌گانه، دنبال می‌گردد.

شهر دارای چند دروازه است. دروازه اسفاریس که به دلیل ارتباط با بقعه شیخ صفی، دروازه اصلی شهر نام‌گرفته است. دروازه دوم تابار می‌باشد که این دروازه در محله‌ای به این نام قرار دارد. سوم دروازه نیاردور و چهارم دروازه قنبلان می‌باشند. این دروازه‌ها همانند بیشتر دروازه‌های ایران که به‌صورت فصلی استفاده می‌شدند به دلیل اقلیم شهر اردبیل در فصول مختلف سال قابلیت استفاده داشته‌اند (جدول ۳).

ب) محلات مسکونی (فرعی): این محلات که در شهر کنونی به علت تغییراتی که در نوع محله بندی صورت گرفته و همچنین تغییر در نام محل دقیقشان مشخص نیست اما به تعبیر اولتاریوس شهر اردبیل دارای کوچه‌های فرعی فراوانی است (اولتاریوس از عنوان کوچه‌های اصلی و فرعی برای تقسیم‌بندی محلات استفاده کرده است) که در نقشه از چهار کوچه یا خیابان فرعی به نام‌های بینر خان، کمانگیر، دقمه داغلار، اروومی محلی نام‌برده است. که از میان آن‌ها در سال‌های بعد کمانگیر به محله‌های اصلی پیوسته و بقیه محلات هرکدام شامل زیر شاخه‌های اصلی شده‌اند؛ و محلات بینر خان، دقمه داغلار، اروومی محلی از زیر شاخه‌های محله تابار بوده و به آن پیوسته است (جدول ۴).

پ) پل‌ها: شاید اهمیت رودخانه بالخلی چای در ساختار فضایی-کالبدی شهر اردبیل در قدیم بسیار بیشتر از حال بوده است. رودخانه بالخلی چای همچون حصار مهم شهر را از قسمت جنوب در مقابل مهاجمین حفاظت می‌نموده است. ارتباط شهر با نقاط بیرون شهر از طریق پل‌ها برقرار می‌شده است این پل‌ها در زمان حکومت صفویه بنا شده‌اند از زیباترین بناهای قدیمی شهر به حساب می‌آید (یوسفی، ۱۳۸۴، ۱۸). پل‌هایی که در نقشه اولتاریوس از آن‌ها نام‌برده شده هفت پل، حیدر علی، یعقوبیه، برکیفی، زاغالان، پل هفتان

و ظهور خاندان صفویه سیما و کالبد شهر تغییرات زیادی داشته است. در این دوره شهر برج و بارویی نداشته که به گفته وی شهر حصار ندارد (زیرا برج و باروی شهر در اثر حمله مغول ویران شده بود) و دارای چهار دروازه است. فرم صلیبی بازار نشان می‌دهد که به احتمال هرکدام از دروازه‌ها به یکی از راسته‌های اصلی بازار منتهی می‌شده است. مرکز صلیب چهارسوق است که مسجد جامع در کنار بازار قرار دارد و رو به چهارسوق باز می‌شود. شهر در دوران صفویه از سه مرکزیت حکومتی یعنی بقعه شیخ صفی، دینی (مسجد جمعه) و اقتصادی (بازار) پیروی می‌کند که بازار اتصال دهنده بقعه و جمعه مسجد است که محلات به بازار ختم می‌شود. میدان اصلی شهر مهم‌ترین عنصر شاخص درون شهر محسوب می‌شود که ما بین بقعه شیخ صفی و بازار قرار دارد. شهر دارای محلات کوچک فراوان و پنج محله اصلی است. در کنار عناصر اصلی بناهایی مانند کاروانسراها که بیشتر نزدیک به دروازه‌های شهر ساخته شده، حمام‌ها که با بررسی نقشه اولتاریوس مس‌توان دریافت که هر محله دارای یک حمام است. پل‌ها که بر روی رودخانه بالخلی چای و رودخانه باغمیشه چایی ساخته شده و با توجه به عرض رودخانه تعداد چشمه‌ها تغییر کرده است (جدول ۲).

بناهای شاخص براساس نقشه اولتاریوس

اولتاریوس یادداشت‌هایی از جزئیات عناصر کالبدی-اجتماعی شهر داشته و براساس آن‌ها نقشه‌ای ترسیم کرده که در آن بناهای شاخص شهر را به شش گروه به شرح زیر تقسیم‌بندی کرده است.

الف) محلات مسکونی (اصلی): برطبق نقشه اولتاریوس اردبیل دارای پنج محله بزرگ و اصلی به نام‌های دروازه، تابار، نیاردور، قنبلان، کافرکوچه بوده است. پس از گسترش، شهر اردبیل تاکنون که از الگویی منطقی پیروی کرده و شهر به شش محله بزرگ و اصلی تبدیل شده که به نام‌های دروازه (اسفاریس)، تابار (طوی)، نیاردور (پیرعبدالملک)، قنبلان (سرچشمه)، کافرکوچه (گازران)، کمانگیر (اوچدکان) تغییر نام داده‌اند. محله کمانگیر یا همان اوچدکان که در نقشه اولتاریوس از خیابان‌های فرعی بوده بعداً به محلات اصلی اضافه

جدول ۲- همپوشانی نقشه اولتاریوس و نقشه معاصر.

	نقشه ۱۰۴۳ ه.ش	نقشه معاصر
همپوشانی نقشه اولتاریوس و نقشه		

پیشه وران، هر صنفی جدا از دیگری کار می‌کنند. در دروازه میدان دست راست، پشت مقبره شیخ صفی، مسجدی به چشم می‌خورد که در آن مقبره امامزاده‌ای هست. از پشت میدان به بازار می‌رسیم. اول به تیمچه بلندی که چهارگوش است و قیصریه می‌نامند. در این قیصریه طلا و نقره آلات، سنگ‌های قیمتی، ابریشم‌های نفیس و سایر چیزهای گران‌بها می‌فروشد (صفری، ۱۳۷۱، ۱۳۷). امروزه از میدان‌های قدیمی شهر به‌جز چند نام اثری نیست درحالی‌که در اردبیل دوران صفوی از فضاهای اصلی تشکیل‌دهنده ساختار شهر بوده‌اند که به عنوان نمونه می‌توان به میدان اصلی اردبیل (میدان بزرگ اردبیل) اشاره کرد که بمانند میدان نقش جهان اصفهان وسیع بوده و در اطراف خود مسجد، امامزاده، حمام، قیصریه و از سویی ارتباط با بقعه شیخ صفی داشته است. این میدان در سال‌های بعد از بین رفته و در محوطه میدان، مسجد میرزا علی‌اکبر بنا شده است (جدول ۶).

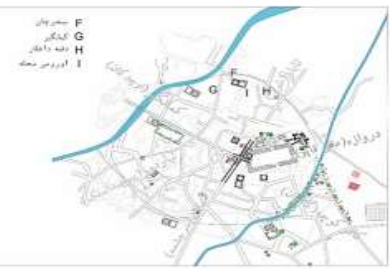
ث) بناهای شاخص: بناهای مهم در شهر قدیم اردبیل طبق

هستند که در حال حاضر به نام‌های پل قره‌سو (زاغالان)، پل جبین (یدی‌گوز)، پل ابراهیم آباد، پل یعقوبیه و پل سیدآباد. تغییر نام داده‌اند. پل‌هایی که در میر رودخانه بالخلی چای ساخته شده است با تغییر عرض رودخانه تعداد چشمه‌هایشان تغییر می‌کند. پل هفت چشمه دارای هفت چشمه است که به ندی گزلی معروف است. پل یعقوبیه پنج چشمه و پل ابراهیم‌آباد دارای سه چشمه بود که در حال حاضر این پل دارای چهار چشمه است (جدول ۵).

ت) میدان‌ها: اولتاریوس در نقشه خود از میدان‌هایی به نام‌های میدان اصل (میدان مجوس)، میدان نفت، میدان کت فروش و بازار کالا نام برده است و در سفرنامه از میدان اصلی شهر چنین یاد می‌کند که در این شهر میدان مجلل وسیعی هست که طولش ۳۰۰ و عرض آن ۱۵۰ قدم است و آن‌ها بنام «میدان» می‌خوانند که به معنی زمین گردش یا بازار است. در هر دو طرف آن دکه‌هایی قرار دارند که با نظم زیبایی ساخته شده است. در این دکه‌ها اصناف مختلف، جدول ۳- محلات اصلی و دروازه‌ها در نقشه ترسیمی آدم اولتاریوس.

<p>عناصر شهرطبق نقشه اولتاریوس ۱۰۴۳.ش</p> <p> A. دروازه B. بازار C. تیمچه D. میدان E. تکمیریه </p>	<p>نقشه بازسازی شده شهر با انطباق نقشه اولتاریوس</p> <p> A. دروازه (سیدآباد) B. دروازه (پل) C. دروازه (تیمچه) D. دروازه (میدان) E. تکمیریه </p>	<p>محلات مسکونی (اصلی)</p>
---	---	----------------------------

جدول ۴- محلات در نقشه ترسیمی آدم اولتاریوس.

<p>عناصر شهرطبق نقشه اولتاریوس ۱۰۴۳.ش</p> <p> F. بازار خان G. تیمچه H. نقشه میدان I. ابریشم </p>	<p>نقشه بازسازی شده شهر با انطباق نقشه اولتاریوس</p> <p> F. بازار خان G. تیمچه H. نقشه میدان I. ابریشم </p>	<p>محلات مسکونی (فرعی)</p>
---	---	----------------------------

جدول ۵- رودخانه‌ها و پل‌ها در نقشه ترسیمی آدم اولتاریوس.

<p>عناصر شهرطبق نقشه اولتاریوس ۱۰۴۳.ش</p> <p> K. حیات پل L. حیات خان M. تیمچه N. بازار O. میدان P. پل خندان </p>	<p>نقشه بازسازی شده شهر با انطباق نقشه اولتاریوس</p> <p> K. حیات پل L. حیات خان M. تیمچه N. بازار O. میدان P. پل خندان </p>	<p>رودخانه و پل</p>
---	---	---------------------

بازخوانی ساختار شهر اردبیل دوره صفویه براساس تطبیق متون تاریخی در نقشه آدام اولناریوس

زیرزمینی به داخل شهر هدایت شده است. کسانی که برای عبادت به مسجد می‌روند قبلاً خود را با آب این قنات می‌شویند» (اولناریوس، ۱۳۶۳، ۱۲۲-۱۲۵).

مسجد جامع: این مسجد در راسته اصلی بازار اردبیل واقع شده است. از ضلع غربی به بازار اردبیل و از ضلع شرقی به حیاط مسجد (حیاط ۳۴ متر طول و ۳۳ متر عرض دارد) مرتبط است هر ضلع یک طاق نما دارد و بر روی این مجموعه گنبد و آویزهای متنوع نهاده شده است. مسجد منسوب به دوره صفویه است دارای طاق نمایی با پایه‌های اصلی است. با گنبد قاچدار آجری که ورودی آن به یک هشت ضلعی باز می‌شود. اصطخری در باب مسجد قدیمی شهر می‌گوید: بازار اردبیل به شکل صلیب در چهار راسته است و مسجد در وسط بازار واقع شده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۸۷، ۲۲۰) (تصاویر ۳ و ۴). همان‌طور که گفته شد دسته دوم از بناهای مذهبی در سفرنامه

سفرنامه آدام اولناریوس بر دو دسته‌اند: یکی مساجد و دیگری مقابر مذهبی. از بناهای یادشده در نقشه اولناریوس مقبره شیخ صفی و بناهای اطراف، امامزاده مسجدی، مسجد آدینه (جمعه مسجد) و بازار می‌توان نام برد (جدول ۷).

مسجد آدینه (جمعه مسجد): به گفته اولناریوس بزرگ‌ترین و زیباترین این مسجدها، مسجد آدینه است که برفراز تپه‌ای در میان شهر قرار دارد و دارای گلدسته‌ای نسبتاً بلند و مرتفع است و برج بلند و گردی به تارک خود دارد. روزهای تعطیل و جمعه (وجه تسمیه مسجد) مردم بسیاری به این مسجد رفت و آمد می‌کنند. «مقابل مسجد قناتی وجود دارد که به دستور صدراعظم شاه به نام سارو خواجه (غیرازاین با نام اصلی اش یعنی محمدرضا نیز نامیده می‌شود) حفر شده است. این قنات از کوه‌هایی که در فاصله یک مایلی جنوب غربی شهر قرار دارد سرچشمه گرفته و آب از اینجا از طریق آبروهای

جدول ۶- میدان در نقشه ترسیمی آدام اولناریوس.

<p>عناصر شهرطبق نقشه اولناریوس ۱۰۴۳.ش</p> 	<p>نقشه بازسازی شده شهر با انطباق نقشه اولناریوس</p> <p>میدان‌ها</p>
--	--

جدول ۷- بناهای شاخص در نقشه ترسیمی آدام اولناریوس.

<p>عناصر شهرطبق نقشه اولناریوس ۱۰۴۳.ش</p> 	<p>نقشه بازسازی شده شهر با انطباق نقشه اولناریوس</p> <p>بناهای شاخص</p>
---	--

تصویر ۴- موقعیت قرارگیری مسجد جامع در داخل بازار اردبیل. مأخذ: (آرشیو سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۹۶)

تصویر ۳- مسجد جامع در نقشه اولناریوس در وسط بازار. مأخذ: (شاه‌محمد اردبیلی، ۵۹۳۱)

است (یوسفی، ۱۳۸۴). شهر اردبیل با عنایت بر اینکه در مسیر جاده ابریشم قرار داشته سال‌ها از موقعیت بازارهای وسیع و پررونق قاره‌ای برخوردار بوده است؛ ولی اهمیت و شهرت و گسترش و وسعت آن در دوره حکومت صفویه فوق‌العاده زیاد بوده است. بنای امروزی بازار اردبیل در پاره‌ای از قسمت‌ها متعلق به دوره صفوی است که بعضی از سراها و تیمچه‌ها و راسته‌ها در ادوار بعد از آن مرمت و احیا شده است. به علت دیدگاه خاصی که بعضی از صاحبان مغازه‌ها به خاطر عدم توجه به حفظ و هیئت و شکل سنتی بازار داشته‌اند، نسبت به تغییر فرم معماری سنتی آن اقدام شده ولی آنچه باقی‌مانده خود گواه صادقی است که باید این اثر ارزنده تاریخی حفاظت و احیا شود (جامعی، ۱۳۷۲). در شرایط موجود راسته‌های مجموعه بازار اردبیل عبارت است از راسته اصلی بازار، راسته پیر عبدالملک، راسته قیصریه، کفاشان، علافان، بازار زرگران و سراجان و پنبه‌فروشان و مسگران و چاقوسازان و آهنگران، پوشش سقف راسته‌ها با طاق‌های جناقی و گنبد چهارطاقی و ساده می‌باشد. و سراهای آن‌ها عبارت است از سرای خشکبار (حاج میرزا)، سرای گلشن، سرای وکیل، سرای ن یا زنجیرلو، سرای حاج احمد، سرای حاج شکر، سرای مجیدیه، سرای امام‌جمعه، سرای دوگچی و از نظر سبک معماری تاق تمام بازارهای جناقی و گنبد چهارطاقی و اغلب ساده است. طول تاق نمای مغازه‌ها به‌طور متوسط ۳ متر و قطر پایه تاق‌ها ۸۰ سانتی‌متر است. شهر اردبیل در اواخر حکومت صفویان رونق خود را از دست داد و تجارت و بازرگانی در آن به رکود گرائید.

چهارسو (چهارسوق): محل تقاطع دو راسته اصلی و مهم بازار را چهارسوق می‌نامند. در بعضی از موارد در محل برخورد دو راسته طراحی شده بازار غالباً فضایی طراحی شده به‌صورت چهارسو می‌ساختند که به سبب موقعیت ارتباطی آن، ارزشمند به شمار می‌آمد (سلطان‌زاده، ۱۳۹۳: ۶۶). چهارسوی بزرگ بازار اردبیل از نمونه‌های خوب به شمار می‌رود. بازار به شکل صلیب است و چهار دروازه دارد و مسجد جامع در وسط صلیب (یعنی چهارسوق) قرار دارد (مقدسی، ۱۳۶۱، ۵۶۰) در بررسی‌های به‌عمل‌آمده (تصویر ۲) نشان داده شده است؛ از نقشه‌های ترسیمی توسط آدام اولتاریوس می‌توان محل تلاقی دو راسته را مشاهده کرد که می‌تواند چهارسوق باشد. این راسته از دروازه‌های اصلی شهر گرفته می‌شود. یک محور از سمت دروازه اسفاریس شروع و به دروازه نیار دور ختم می‌شود. محور دیگر که محل تلاقی آن‌ها چهارسوق است از دروازه تابار شروع

اولتاریوس مقابر هستند. شاخص‌ترین این مقابر مجموعه مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی است. به‌جز آن می‌توان مقبره‌های پیرعبدالملک، پیرشمس‌الدین و پیرابوسعید را نام برد. و مقبره پدر شیخ صفی، شیخ جبرائیل که به گفته اولتاریوس در ۳۰ مایلی شهر اردبیل واقع شده است (یوسفی، ۱۳۸۴، ۴۳).

بقعه شیخ صفی در سفرنامه آدام اولتاریوس: اردبیل در عهد صفویان بسیار آباد و با اهمیت بوده است. چرا که وجود بقعه شیخ صفی، شهر اردبیل را به یکی از شهرهای مذهبی مهم ایران در آن زمان تبدیل کرده بود. و به‌طور کلی در زمان صفویان مجموعه شیخ صفی توسعه یافت. بنابراین پیدایش و ظهور خاندان صفویه تأثیر فراوانی بر سیما و کالبد شهر گذاشته است. در این دوره تاریخی بناهای خصوصی، مثل خانه‌ها از جایگاه مستقل و تعیین‌کننده‌ای در کالبد و سیمای شهر برخوردار نبودند. به همین دلیل خانه‌های منحصربه‌فرد باقی‌مانده از این دوران موجود نمی‌باشند (امیری، ۱۳۹۰، ۲۰۶-۲۳۲). «نه‌چندان دور از میدان، مزار به‌کرات یاد شده و پرشکوه شیخ صفی و آخرین پادشاهان ایران قرار دارد. اولین در که به حیاط جلویی باز می‌شد بسیار بزرگ بود و در بالا، از پهنای این در یک زنجیر نقره‌ای سنگین با زنجیر نقره‌ای دیگری صلیب وار آویزان بود، این حیاط بسیار وسیع و با سنگ‌های مکعب فرش شده بود. پشت حیاط، باغ بزرگی بود که هرکس می‌توانست در آنجا رفت‌وآمد کند. در قسمت راست این حیاط قناتی با آب زلال دیده می‌شد و با یک شیر بزرگ مسین که به دیوار کار گذاشته بودند از آب آن استفاده می‌کردند. این آب نیز از کوهستانی که بیش از یک مایل با شهر فاصله داشت از طریق راه‌آب‌های زیرزمینی به اینجا هدایت می‌شد و آب نوشیدنی زائران را که از آشپزخانه بقعه اطعام می‌شدند تأمین می‌کرد. در انتهای حیاط مزبور و در قسمت راست آن طاقی زیبا و بزرگی به ما نشان داده شد که بیرون آن از سنگ‌های سبز و آبی صیقل زده پوشیده و درون آنجا با قالی فرش شده بود. در میان محوطه درونی شمعدان بزرگ مسین قرار داده بودند» (اولتاریوس، ۱۳۶۳، ۱۲۶-۱۲۷) (تصاویر ۵، ۶ و ۷).

بازار تاریخی اردبیل: اردبیل در دوران صفویه اوج شکوفایی مدنیت خود را داشت و پیدایش و ظهور خاندان صفویه تأثیرات زیادی روی شهر داشت (رضازاده اردبیلی و پیغامی، ۱۳۸۸). از اقدامات مهم شهرسازی و معماری صفویان در اردبیل تجدید بنای فعلی بازار است که در آن دوره به اوج وسعت و رونق خود رسیده بود و ایجاد پل‌هایی چون پل سرخ، پل هفت‌چشمه، پل پنج چشمه و پل سه چشمه

تصویر ۷- قسمت شرقی علیای حرمخانه، ۱۸۹۷. مأخذ: (آرشیوسازمان میراث فرهنگی)

تصویر ۶- سمت غربی حیاط بزرگ. مأخذ: (آرشیوسازمان میراث فرهنگی)

تصویر ۵- بقعه شیخ صفی در نقشه اولتاریوس. مأخذ: (شاه‌محمد اردبیلی، ۱۳۹۵)

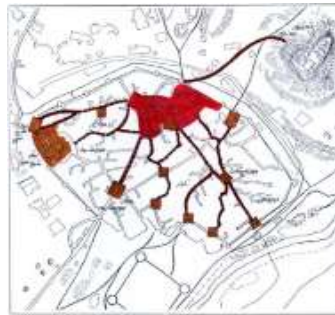

شده و به قنبلان ختم می‌شود (تصاویر ۸، ۹ و ۱۰).
خانه خان (شاه باغی): خان منزل زیبایی داشت. به گفته اولتاریوس این خانه درون باغی بزرگ و قشنگ قرار داشت و انسان می‌بایست ده پله را برای رسیدن به آنجا طی کند. اینجا را خان پیشین اردبیل یعنی ذوالفقار خان که مردی ثروتمند بود با هزینه شخصی ساخته بود، خانه مزبور سه طبقه و هشت گوش است و بر پشت بام طبقه سوم حوضی با فواره ساخته اند. دیوارها با قطعات صیقل داده شده سنگ به رنگ‌های آبی، قرمز و سبز که با اشکال مخصوص در هم فرورفته بودند پوشیده شده و اطاق‌ها نیز با قالی‌های گرانبها بفروش بود و در پیرامون خانه راهرو عریضی از سنگ مرمر که بر روی آن شکل گل‌های گوناگون کنده کاری شده بود. در گوشه‌ای از راهرو مکانی به مساحت چهار پای مربع به چشم می‌خورد، که روی آن قالی زیبایی انداخته و در کنار آنجا مخدع‌های از ابریشم و زربفت نهاده بودند. گویا یک بار هنگامی که شاه از اردبیل می‌گذشته در اینجا نشستگی بود، از اینرو مکان مزبور به احترام پادشاه به همان شکل گذشته نگهداری شده بود و هیچ کس حق نداشت حتی اشیاء آنجا را لمس کند (اولتاریوس، ۱۳۶۳، ۱۰۴).

تحلیل تطبیقی

اولتاریوس بناهای شهر اردبیل را به شش گونه شامل محلات مسکونی، خیابان‌های اصلی و فرعی، پل‌ها، میدان‌ها و بناهای شاخص شهر تقسیم کرده است که بیشتر شامل بناهای مذهبی غیرمذهبی می‌شود. این نوع تقسیم‌بندی حکایت از اهمیت عناصر در ساختار شهری در دوره صفوی دارد. شهر اردبیل براساس رودها و ترکیب بافت‌های شهری با نهرها شکل گرفته است؛ با توجه به دسته‌بندی عناصر شاخص شهر (جدول ۷) در زمان صفویه و تطبیق آن با عناصر

ج) دیگر عناصر شاخص: طبق سفرنامه اولتاریوس در اردبیل دویست منزل، نه دستگاه گرمابه، هشت کاروانسرا، قیصریه بزرگ، کل میدان و تمام حجرات و دکاکینی که در اطراف آن ساخته اند و صد حجره دیگر در بازار، بازارهای فروش احشام، غلات، نمک، روغن وجود دارد (اولتاریوس، ۱۳۶۳، ۱۰۹). از بناهای غیرمذهبی که در نقشه اولتاریوس به آن اشاره شده می‌توان به حمام‌ها، کاروانسراها، مهمانخانه‌ها اشاره کرد. اغلب این عناصر شهری در ترکیب با سایر

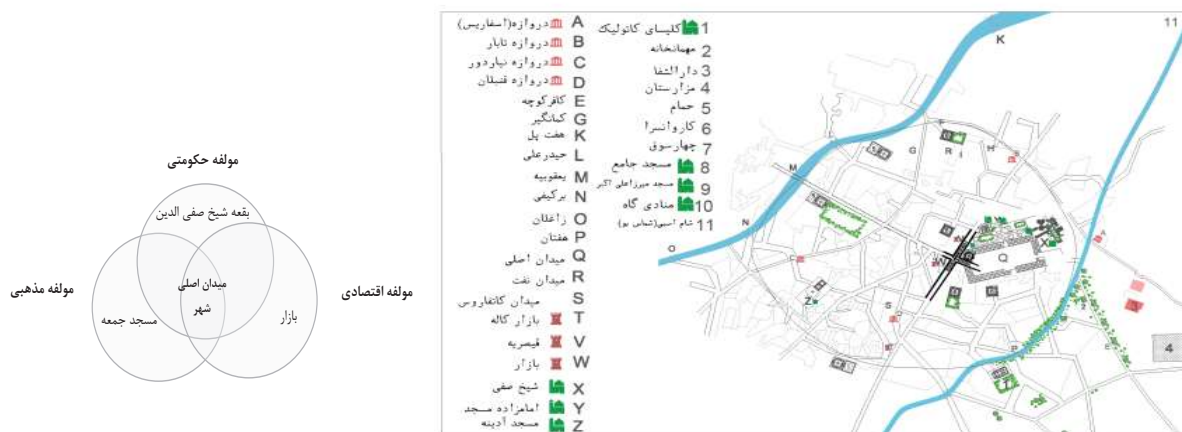
تصویر ۱۰- عناصر تشکیل دهنده بازار در طرح تفصیلی، ۱۳۹۴. مأخذ: (آرشیوسازمان میراث فرهنگی)

تصویر ۹- ساختار شبکه ارتباطی بازار در سال ۱۲۰۶ ه.ش. مأخذ: (آرشیوسازمان میراث فرهنگی)

تصویر ۸- بازار و چهارسوق در نقشه اولتاریوس.

جدول ۸- دیگر عناصر شاخص در نقشه ترسیمی آدام اولتاریوس.

عناصر شهر طبق نقشه اولتاریوس ۱۰۴۳ ه.ش	نقشه بازسازی شده شهر با انطباق نقشه اولتاریوس

تصویر ۱۱- نقشه بازسازی شده شهر اردبیل سال ۱۰۴۳ ه.ش با اقتباس از نقشه اولتاریوس.

نمودار ۲- شاخصه‌های اصلی و مفهوم سازی شهر اردبیل در دوره صفویه.

مشاهده کرد. محلات اصلی دارای مسجد، حمام و میدان می‌باشند که به چهار محله اصلی دروازه‌های اصلی شهر نسبت داده شده است و به همان نام نیز نام‌گذاری شده این دروازه‌ها در دوران معاصر نیز ورودی‌های اصلی محسوب می‌شوند. در مورد محورهای اصلی شهر که محور اول از دروازه آغاز و از داخل بازار عبور کرده به پل یعقوبیه ختم می‌شود. محور دوم نیز از دروازه تبار شروع شده از داخل بازار گذشته و به دروازه قنیلان می‌رسد. محور دوم در شهر کنونی نیز بر اثر خیابان کشی انجام شده از معبر اصلی شهر به حساب می‌آید. و اهمیت خود را حفظ کرده است.

فوق در شهر معاصر می‌توان نتیجه گرفت که دو عنصر اصلی بقعه شیخ صفی و جمعه مسجد به همان شکل باقی مانده‌اند و تنها عنصری که در طول دوران دستخوش تغییرات شده بازار است. میدان اصلی شهر نیز که در آن دوره از اهمیت زیادی برخوردار بوده از بین رفته است. مساجد مهم مانند مسجد میرزا علی‌اکبر و مسجد گازران که منسوب به محله گازران است در محل میدان اصلی شهر بنا شده است. خیابان کشی‌های معاصر حاکی از آن است که ارتباط سه عنصر اصلی در شهر امروزی همچنان حفظ شده است شهر به صورت شعاعی گسترش یافته که این موضوع را می‌توان در نقشه اولتاریوس نیز

نتیجه

ترسیم و در سفرنامه خود توصیف کرده است.

۲- ظاهراً شهر دارای چهار دروازه اصلی بوده که در چهار طرف اصلی شهر قرار داشته‌اند. یعنی در منابع و اسناد تاریخی شهر در این دوره، این دروازه‌ها اشاره می‌شوند ولی بلحاظ کالبدی و عینی وجود خارجی ندارند.

۳. کشیدگی شهر شمالی - جنوبی است و محدوده شهر به دروازه‌ها ختم می‌شود.

۴- در این دوره دو رودخانه از داخل شهر می‌گذشته که یکی از نهرها در دوره شاه‌عباس به دلیل طغیان بسته شده است و رودخانه دیگر تا زمان حال در جریان است و بر شکل‌گیری شهر تأثیر فراوانی گذاشته است.

۵- طبق نقشه ترسیمی اولتاریوس بازار ما بین مسجد جمعه و بقعه شیخ صفی قرار گرفته و آن دو عنصر مهم را به هم متصل می‌نموده است.

۶- شاخص‌ترین بنای شهر مجموعه بقعه شیخ صفی‌الدین بود که به کمک میدان اصلی شهر در جوار آن ساختار فضایی شهر را مفهوم سازی می‌نمودند.

مطالعه نقشه شهرهای دوره صفویه که توسط آدام اولتاریوس ترسیم شده حاکی از آن است که هر شهر عناصر شاخصی داشته که بیشتر مورد توجه بوده و بسته به نوع کاربری می‌توانست مذهبی یا غیرمذهبی باشد و شهر به وسیله آن عناصر تعریف می‌شده است و وی به وسیله آنها ساخت فضایی شهر را ترسیم نموده است و مهم آنکه آن عناصر بیشتر وجه مفهومی و ذهنی دارند. ساختار فضایی شهر اردبیل نیز در این دوره دارای ویژگی‌های خاصی است که حاکی از ماهیت دینی فرهنگی و جایگاه آن در نظام حکومتی صفویان است. در این دوره بقعه شیخ صفی به‌عنوان مؤلفه حکومتی، بازار به‌عنوان مؤلفه اقتصادی و جمعه مسجد به‌عنوان مؤلفه مذهبی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند و میدان اصلی شهر که پیونددهنده این عناصر به هم بوده است، در ارتباط باهم شهر را مفهوم سازی می‌نمودند. بامطالعه نقشه اولتاریوس می‌توان نتیجه گرفت که:

۱- شهر بدون حصار دور بوده و از قلعه‌های دفاعی برای دفاع ساکنین بهره گرفته می‌شد. بناها و عناصر معماری دیگری خارج از حصار وجود داشته است که اولتاریوس فقط عناصر داخلی مهم را

فهرست منابع

ارغان، عباس، مداحی، نیلوفر (۱۳۹۵)، بررسی و ارزیابی طرح راهبردی با رویکرد سنجش مشارکت مردم در ساماندهی مبلمان شهری ناحیه ۱،

آرشیو سازمان میراث فرهنگی (۱۳۹۶)، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان اردبیل.

جدول ۹- دسته‌بندی عناصر شاخص شهر براساس نقشه آدام اولتاریوس.

میدان	پل	مسجد	دروازه (ورودی شهر)		محل مسکونی	
			قاجار	صفویه	نام جدید	نام قدیم
 <p>میدان اصلی اردبیل که یمانند میدان نقش جهان اصفهان وسیع بوده و در اطراف خود مسجد- امامزاده حمام- قیصریه و از سویی ارتباط با بقعه شیخ صفی داشته است.</p>	-	 <p>بقعه شیخ صفی و امامزاده مسجدی</p>	 <p>دروازه شیخ صفی در سمت شمال مسجد جمعه اردبیل (اوچوق مسجد)</p>		اسفاریس	دروازه
		 <p>مسجد تابار (طوی)</p>	 <p>دروازه تابار در سمت جنوب غرب (محور تبریز)</p>		طوی	تابار
	 <p>پل یعقوبیه: ۵ چشمه نا مساوی به‌طور قرینه</p>	 <p>مسجد جمعه (آدینه مسجد)</p>	 <p>دروازه نیار در سمت جنوب (محور خلخال)</p>		پیر عبدالملک	نیار دور
 <p>میدان نفت: در حوالی محل کاروانسرای قدیمی نفت- چی‌ها که اکنون تخریب شده و در کنار مسجد میزاعلی‌اکبر ساخته شده بود</p>	 <p>هفت چشمه مساوی با آب‌برهای مثلثی شکل</p>	 <p>مسجد سرچشمه</p>	 <p>واژه قنیلان در سمت شمال شرق (محور گیلان)</p>		سرچشمه	قنیلان
<p>میدان عالی‌قاپو: امروزه این میدان در ورودی بقعه شیخ صفی به همین نام موجود است و دروازه اصلی آن‌که به دروازه اسفاریس معروف بوده و از الحاقات اصلی بقعه محسوب می‌شد، که از میان رفته است</p>	-	<p>مسجد گازران - مسجد میزاعلی‌اکبر</p>	-	-	گازران	کافر کوچه
-	 <p>پل ابراهیم‌آباد طرح اولیه سه چشمه، بدون تزئینات</p>	<p>مسجد اوچدکان</p>	-	-	اوچدکان	کمانگیر

ترابی طباطبایی، سید جمال (۱۳۸۷)، *آثار باستانی استان اردبیل*، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

جامعی، بیوک (۱۳۷۲)، *آثار و ابنیه تاریخی اردبیل*، انتشارات علمی و فرهنگی.

رضازاده اردبیلی، مجتبی و لیلیا پیغامی (۱۳۸۸)، رهیافتی حاصل از شناخت شهر سنتی به‌منظور ارائه الگوی مداخله در بافت (مطالعه موردی: اردبیل)، *نشریه هنرهای زیبا*، شماره ۳۸، صص ۷۳-۸۴.

رضازاده اردبیلی، مجتبی (۱۳۵۹)، *اردبیل شهر اسلامی*، استاد راهنما: پروفیسور آندرا برونو، پایان‌نامه دکترای معماری، دانشگاه پلی تکنیک ایتالیا.

رضوانی، علی اصغر (۱۳۸۵)، *جغرافیای تاریخی ساوه*، مجله پژوهش جغرافیایی، شماره ۵۶.

سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۳)، *بازارهای ایرانی*، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

سعیدنیا، احمد (۱۳۶۶)، *قم، از کتاب شهرهای ایران*، به کوشش کیانی، محمد یوسف، انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران، جلد ۲، صص ۱۴۳-۱۶۹.

منطقه ۶ تهران، چهارمین کنفرانس ملی پژوهش‌های کاربردی در مهندسی عمران، معماری و مدیریت شهری، تهران.

امیری، پیمان (۱۳۹۰)، *در جستجوی هویت شهر اردبیل*، انتشارات سازمان مسکن و شهرسازی استان اردبیل.

اولتاریوس، آدام (۱۳۶۳)، *سفرنامه آدام اولتاریوس: ایران عصر صفوی از نگاه یک آلمانی*، ترجمه: احمد بهپور، ناشر: ابتکار نو.

بحرینی، سیدحسین، ایزدی، محمد سعید، مفیدی، مهرانوش (۱۳۹۳)، *رویکردها و سیاست‌های نوسازی شهری (از بازسازی تا بازآفرینی شهری پایدار)*، *فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات شهری*، شماره نهم، زمستان ۱۳۹۳.

بلیلان اصل، لیدا (۱۳۹۵)، *ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی با مقایسه تطبیقی سفرنامه‌ها و اسناد تصویری*، *باع نظر*، شماره ۲۸، سال سیزدهم، فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۵.

به آذین، دارپوش (۱۳۸۲)، *اردبیل (از ایران چه می‌دانم؟)*، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.

Re-reading the Structure of Ardabil City in the Safavid Period Based on the Adaptation of Historical Texts in the Map of Adam Olearius

Saman Abizadeh¹, Mohammad Taghi Pirbabaie², Ahad Nejad Ebrahimi³

¹ Assistant Professor, Art and Architecture School, Payame Noor University, Tehran, Iran.

² Professor, Faculty of Architecture and Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

³ Associate Professor, Faculty of Architecture and Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

(Received 6 Jan 2018, Accepted 10 Nov 2020)

Ardabil was one of the important and noteworthy cities of Iran in Safavid era. Due to presence of Sheikh Safi al-Din tomb, this city -as Dar-al-aman- had a certain political, social and cultural state in Safavid era which caused Ardabil to be developed and built as a commercial, religious and service center leading to its expansion and growth. However, up to present time, no comprehensive study has been conducted based on analytical evidences and documents. One of the remaining historical documents from this city is a map drawn by Adam Olearius who was a German scholar, mathematician, geographer and librarian. Olearius had made a travel to Iran in Shah Abbas time. On his own traveling, while writing his itinerary, he came to draw some maps from his visited cities based on the components of the physical and spatial structure of cities. In these maps, urban elements have been his main focus. One of the existing historical documents of the city of Ardabil in this period is the map drawn by Adam Olearius in his itinerary. Re-reading this map to reconstruct the structure of Ardabil city during the Safavid era can reveal the structure of this city in that period from different dimensions. Matching Olearius' drawing map with historical sources and written texts and documents available, including different travelogues and Adam Olearius' maps will help us to identify good information about the form, physical and spatial organization of the city, according to which understandable drawings of the city can be presented. The research method of this article is interpretive-historic research with an emphasis on content analysis and review of historical documents. According to the only available readable

image document from this period, mental maps were processed. The results show that Olearius had an abstract view of cities and presented maps of different cities by comparative study of maps of other cities in unique way. Moreover, it should be noted that he had certain principles and methods in drawing maps as he gave each town a special place and point in which all the dimensions of the city were defined. This particular place could be the most important building of the city, such as the square, the tomb, the imam-zadeh, or even the castle and the minaret. Based on the guide map of Olearius, the city of Ardabil was divided into urban characteristics during the Safavid era. By placing the Sheikh Safi al-Din Ardabili complex in the center of the map and important elements in the structuring of other parts of the city, Olearius has shown the importance of the issue. The city of Ardabil had largely preserved its spatial structure during the Safavid era, in a way that the tomb of Sheikh Safi as the government component of the city, bazaar as the economic component and the Jame' Mosque as the religious component were of special importance and the main square of the city connected these elements all of which could conceptualize the city in relation to each other.

Keywords

Structure of Ardabil City, Safavid Period, Historical Maps, Adam Olearius Itinerary.

*Corresponding Author: Tel: (+98-041) 35539207, Fax: (+98-041) 35539200, E-mail: pirbabaie@tabriziau.ac.ir